

“FONIY DEVON”IDA TASAVVUFIY QARASHLAR TALQINI

Shoaliyeva Nargiza,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi,
O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti
kafedrasi dotsenti*

Hojjatulloh Javoniy,

*Alzahra universiteti Ilohiyot fakulteti,
Dinlar va Tasavvuf kafedrasi dotsenti*

Annotatsiya. *Mir Alisher Navoiy musulmon olamida IX asrning atoqli, mashhur shoiri va mutafakkiri hisoblanadi. Navoiy asarlaridan so'fiylik ta'limotini topish mumkin Uning asarlarida so'fiylik unsurlari juda ko'p uchraydi. Navoiy o'z asarlarida tasavvufiy ilmga ko'plab murojaatlar qilgan.*

So'fiylar hamda Islom ta'limoti Islom jamiyatida azaldan muhim o'rin tutib kelgan. Bu ta'limotlar odamlarning idroki va botiniga ta'sir ko'rsatib, insonparvarlik xatti-harakatlarining asosi bo'ldi. So'fiylar, shoir va mutafakkirlar tasavvufiy ta'limotlarni taqdim etish orqali odamlarning tafakkuri va faollik darajasini yuksaltirishga harakat qilganlar. Alisher Navoiy hijriy 10-asrning ko'zga ko'ringan musulmon shoir va mutafakkirlaridan biri sifatida, uning qarashlarida, asarlarida yaqqol ko'rinib turadiki, u o'z davri jamiyatida hukmronlik qilgan an'ana, islom ta'limoti va madaniyatidan to'liq xabardor bo'lgan. Ammo uning asarlarida tasavvufiy ta'limotlar bormi? Uning asarlarida qaysi so'fiylik ta'limotiga ko'proq urg'u berilgan? Tasavvufiy tushunchalarni qayta talqin qilishda uning ahamiyati va hissasi qanday?

Shoir g'azallarida maqom va holatlarni (Maqomot va Ahvol) hamda ko'plab tasavvufiy unsurlarni ishlatgan. Navoiy tasavvufiy istilohotlar yordamida, riyokorlikni tanqid qilish, ilohiy ishq tushunchasini tushuntirish, xudbinlik moyilligidan xalos bo'lish, qayg'ulardan qutulish, Xudoga yaqinlik, fano va shuhudni izohlaydi.

Ushbu maqolada Navoiy asarlarida keltirilgan tasavvufiy ta'limotlar, xususan, amaliy tasavvuf davri va uni to'la namoyon etuvchi tavba tushunchasidan tortib, fano (yo'qlik) tushunchasigacha ifodalashga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: *Mir Alisher Navoiy, tasavvufiy ishq, maqom, holat, sadoqatdagi ishtiyoq.*

Аннотация. *Мир Алишер Навои – известный в мусульманском мире поэт и мыслитель 9 века. Суфизм можно найти в творчестве Навои, в его произведениях много элементов суфизма. В своих произведениях Навои много обращался к мистической науке.*

Суфии и исламские учения всегда занимали важное место в исламском обществе. Эти учения повлияли на восприятие и сердце людей и стали основой гуманного поведения. Суфии, поэты и мыслители пытались поднять уровень мышления и активности людей, представляя мистические учения. Алишер Навои, как один из выдающихся мусульманских поэтов и мыслителей X века хиджры, в его взглядах и произведениях ясно видно, что он в полной мере осознавал традиции, учение и культуру ислама, господствовавшего в обществе его времени. Но есть ли в его произведениях мистические учения? Какому суфийскому учению уделяется больше внимания в его произведениях? Каково его значение и вклад в переосмысление мистических концепций?

В своих газелях поэт использовал статусы и ситуации (Макамоат и Ахваль), а также множество мистических элементов. С помощью мистических терминов Навои критикует лицемерие, объясняет понятие божественной любви, избавляется от эгоизма, избавляется от скорбей, близости к Богу, смерти и мученичества.

В данной статье предпринята попытка выразить мистические учения, представленные в творчестве Навои, в частности, от периода практического мистицизма и концепции покаяния, полностью его проявляющей, до концепции фано (отсутствия).

***Ключевые слова:** Мир Алишер Навои, мистическая любовь, статус, состояние, страсть в верности.*

***Abstract.** Mir Alisher Navoi is a well-known poet and thinker of the 9th century in the Muslim world. Sufism can be found in the works of Navoi; there are many elements of Sufism in them. In his works, Navoi made many references to mystical science.*

Sufis and Islamic teachings have always occupied an important place in Islamic society. These teachings influenced the perceptions and hearts of people and became the basis for humane behavior. Sufis, poets and thinkers tried to raise the level of thinking and activity of people by presenting mystical teachings. As one of the outstanding Muslim poets and thinkers of the 10th century Hijri, Alisher Navoi's views and works make it clear that he was fully aware of the traditions, teachings and culture of Islam that dominated the society of his time. But are there mystical teachings in his works? Which Sufi teaching is given more attention in his works? What is its significance and contribution to the rethinking of mystical concepts?

In his ghazals, the poet used statuses and conditions (Maqamat and Akhval), as well as many mystical elements. Using mystical terms, Navoi criticizes hypocrisy, explains the concept of divine love, closeness to God, death and martyrdom, eliminates selfishness and sorrows.

This article attempts to express the mystical teachings presented in Navoi's work, particularly from the period of practical mysticism and the concept of repentance, fully manifesting it, to the concept of fano (absence).

***Key Words:** Mir Alisher Navoiy, mystical love, Stations, States, Eagerness in devotion.*

KIRISH

Navoiy dunyoqarashi bilan tanishish, uning soʻfiylar taʼlimotini oʻta puxta va sinchkovlik bilan egallaganini va oʻz asarlarida bu haqida fikrlar yuritganini koʻrsatadi. Darhaqiqat, u soʻfiylar taʼlimotining eng quyi darajasi yaʼni tavbadan tortib, tasavvufning eng yuksak darajalarigacha, yaʼni fano, vahdat (birlik), hayratni oʻz asarlarida, ayniqsa, sheʼrlari devonida oʻziga xos va taʼsirchan ifodalaganini guvohi boʻlamiz. Albatta, buning ajablanarli joyi yoʻq, chunki u Jomiyning shogirdlaridan boʻlib, Hofiz, Saʼdiy, Mavlaviyning qarashlari va ijodiga jiddiy eʼtibor bergan. Uning oʻzidan oldingi salaflar izidan borishi adabiy uslubdagi mahoratini hamda irfoniy adabiyotga bilan yaqinligini koʻrsatadi.

USLUBLAR

Navoiyning Foni devoni gʻazallarini oʻrganish jarayonida tahlil, irfoniy badiiy tahlil, qiyosiy tahlil usullardan qoʻllanildi. Navoiyni forsiy tilidagi gʻazallaridan baytlar keltirib, ularning atamalariga va ularning mazmun mohiyatiga tushuntirish berishda nazariy jihatdan yondoshish uslubidan foydalanildi.

NATIJA

Navoiyning soʻfiyona qarashlari, harakatlarining natijalari uni buyuk haqiqatni qabul qilishga yetaklaydi. Bugungi kunda diniy plyuralizm, bagʻrikenglik deb

ataladigan tushunchalar uning so‘fiylik nazariyasida o‘z rang-u bo‘yini ochib berdi. Navoiy Ka’ba va dayr o‘rtasida farq yo‘qlini ta’kidlaydi:

كعبه و دیر تفاوت نکند چون همه جا،
دیده بر روی تو و میل دلم سوی تو بود.

Ka’ba bilan dayrda tafovut yo‘q, chunki hamma joyda

*ko‘zim yuzingda-yu, dilim mayli senda edi.*¹ (Devoni Foniyy, 175-g‘azal, 154-bet)

U bugungi kun mutafakkiri va Mavlaviy nazariyasi kabi Ka’baga boradigan barcha yo‘llarni ochiq deb hisoblaydi:

باده ده ز آن که زهر خانه سوی حق راه است
اگر از گوشه مسجد و گر از کنج کنشت

Boda ber, chunki har uydan Xudo sari bir yo‘l bor,

agar u masjid burchagi bo‘lsin, yo kaliso kunji. (Devoni Foniyy, 108-g‘azal, 81-bet)

Uning so‘fiylik va estetik qarashi uni shu bosqichga yetaklaydiki qiblaning yaqini faqat jon do‘stidir:

نیست جز دولت مرا قبله ی جان، ای زاهد
ساکن دیر و گر عازم بیت اللهم

Dayrda ham, masjidga ketayotgan bo‘lsam

ham qiblai jonim do‘stdan boshqa emas. (Devoni Foniyy, 334-g‘azal, 237-bet)

Va nihoyat, u orifni so‘zsiz, ishonchlilar ahlidan deb biladi va unga shubha ko‘zi bilan qaramaydi:

عارف آن دان که گر افلاک ز هم بشکافد
به شهودش نرسد شایبه نقص و قصور.

Agar falak ikkiga ayrilganda ham, e’tiqodiga

nuqs-u zarar yetmasa, o‘sha kishini orif deb bil. (o‘sha kitob, 245-g‘azal, 189-bet)

Mavlaviy zikr etgan so‘fiy Navoiy nazariyasida ham to‘liq ifodalangan. Mavlaviy: “Yagona ishonchli panoh Hazrati Haqdir, boshqa panohlar muvvaqqat (qulaguvchi)” degan edi.

هیچ کنجی بی در و بی دام نیست،
جز به خلوتگاه حق آرام نیست

Eshiksiz, tuzoqsiz biror makon yo‘q,

Haqning xilvatidan o‘zga yerda orom yo‘qdir. (Mavlaviy, 1381; 591:2)

Navoiy ham aytadiki:

به غیر باقی مطلق مجوی فانی از آن رو

که به هر دل بستگی دل نشاید آنچه نیاید (همان، غ 153: ص 143)

Ey, Foniyy, boqiyi mutlaqdan o‘zgani izlama,

¹ She`rlarning mazmuni berilgan

chunki baqosi yo ‘q narsa ko ‘ngil bog ‘lashga arzimaydi.

Pirovardida, Alisher Navoiyning so‘fiyona harakatlarining eng oliy maqsadi – vahdatdir. U bizning qarashlarimizni xatoning natijasi deb biladi:

من و مایی نبود در ره وحدت، هشدار
که من این ما و منی از عین خطا میبینم

Vahdat yo ‘lida siz biz (degan so ‘z) yo ‘q, hushyor bo ‘l,

chunki men bu siz bizni ayni xato deb ko ‘raman. (o‘sha kitob, 353-g‘azal, 247-bet)

MUHOKAMA

Navoiy ham ko‘p so‘fiylar kabi o‘zining asl maskanini unutib, sarson-sargardonlik g‘amidan so‘z ochadi:

غربتی پیش من افتاد و عجب دور و دراز
که بشد منزل اصلی همگی از یادم (دیوان، غزل 319، ص 228)

Menga olisdan-olis musofirlik nasib bo‘ldi,

asl manzirim hammasi yodimdan ko‘tarilib ketdi.

(Devoni Foniyy, 319-g‘azal, 228-bet)

U bu dunyoning beqaror mohiyatiga ishora qiladi:

فانی چه شوی شیفته دهر که کونین
در دشت فنا جمله نمودار سراب است (دیوان، غزل 94، ص 115)

Ey Foniyy, dunyoga nima uchun maftun bo‘lasan, holbuki,

fano dashtida ko‘ringan barcha narsalar sarobdir.

(Devoni Foniyy, 94-g‘azal, 115-bet)

U so‘fiylar singari dunyoni ishvagar makkora qari ayoldek, insonni esa uning asiri deb biladi:

بین سوی پیره زن عشوه گر دهر که چون
رستمانند زبونش، چه عجایب زالی است (دیوان، غزل 84، ص 109)

Ishva qiluvchi jahon kampiri tomoniga qara, uning

oldida Rustamlar mag‘lubdir, bu qanday ajoyib kampir ekan?

(Devoni Foniyy, 84-g‘azal, 109-bet)

Navoiy dunyoning bevafoolidan yozg‘iradi:

چون بی وفاست غمکده دهر، می بیار
بودن در این سرای، دمی هوشیار چیست؟ (دیوان، غزل 90، ص 113)

Modomiki, bu g‘amxona dunyo bevafo ekan, may keltir,

bu dunyoda bir dam hushyor bo‘lmoq nimaga kerak?

(Devoni foniyy, 90-g‘azal, 113-bet)

Va so‘nggida dunyoning davlat-u iqboli barchasi xayol bo‘lib, bu olamdagi barcha o‘xshash silsilaning hammasi hechdir, deya o‘qtiradi. (Devoni Foniyy, 91-g‘azal, 113-bet)

TAHLIL

Vaqt: Navoiy o‘z tinglovchilarini vaqt qadrini bilishga chaqirib, vaqt insonlarning qayg‘u, umidlari va ishonchlari natijasi deb hisoblaydi:

نقد وقت آر به کف، ز آنکه پریشان وقت

پیر ره جمله ز آمال و امانی دانست (دیوان، غزل 117، ص 126)

Vaqtni g‘animat bil, negaki tariqat piri

vaqt parishonligini amallar-u omonlikdan deb biladi.

(Devoni Foniyy, 117-g‘azal, 126-bet)

Tasavvufdagi eng ko‘zga ko‘ringan istilohlardan biri vaqt bo‘lib, so‘fiylar vaqt hal qiluvchi ekanligini ta’kidlaganlar: Vaqt g‘olib tig‘dir (Tabriziy, 1398; 102). Deydilarki “Vaqt qimmatli, uning qadrini hamma ham tushuna olmaydi” (Obodiy, 1347; 193). Xuddi shu ma’noda Alisher Navoiy ham vaqtdan unumli foydalanishga chorlaydi (Devoni Foniyy, 23-g‘azal, 183-bet). Navoiy so‘fiylik an’analariga ko‘ra, odamlarni haqiqat izlashga chorlab, haqiqatga muvaffaqiyatsiz erishish mumkin bo‘lmasa-da, umidsizlikka tushmaslik, izlanish yo‘lida harakat qilish kerakligini aytadi:

اگرچه وصل بی توفیق ممکن نبود، ای فانی،

مشو نومید و در راه طلب سعی آنچه بتوانی کن (دیوان، غ 413، ص 277)

Ey Foniyy, tavfiqsiz vasl mumkin bo‘lmasa ham,

noumid bo‘lma, talab yo‘lida qo‘lingdan kelganicha urun!

(Devoni Foniyy, 413-g‘azal, 277-bet)

U visol talabi oldida butun olamni arziyas deya ta’kidlaydi:

در طلب وصل پیش همت عاشق

دهرو در او هرچه هست، مختصر آید (دیوان، غ 179، ص 157)

Vasl talabi oshiq himmati oldida

dunyo ham, undagi barcha narsalar ham ahamiyatsiz ko‘rinadi.

(Devoni Foniyy, 179-g‘azal, 157-bet)

Tavba: Navoiy qalbni poklash zarur ekanligini ta’kidlab, ezguligi bo‘lmagan har qanday qalbgaga inoyat harom, deb hisoblaydi va g‘uborsiz qalbni ko‘zguga mengzaydi. (Devoni Foniyy, 101-g‘azal, 118-bet). So‘fiylik an’analariga ko‘ra, tavba yuksalish yo‘lidagi birinchi qadamdir. Xoja Abdulloh aytadiki: “Tavba – davodir”. Tavba - yo‘l nishonasi, ezgulik yo‘lboshchisi, xazina kaliti, shafotchi, ulug‘ vositachi, qabul sharti, saodat toji. Tavbaning ustuni uch narsadir: Qalabda tazarru, tilda uzr va yomonlikdan yiroqlik (Ansoriy, 1368; 18).

Navoiy tavba va hatto taqvo tushunchasini ham muhokama qilgan:

ای مغ بچه بس توبه شکستی و گنه بود

گر توبه ما را شکنی هست ثوابت (دیوان، غ 108، ص 121)

Ey mug'bacha, ko'p tavba ushatding, u gunoh edi,

agar bizning tavbamizni ushatsang - senga savobi bor.

(Devoni Foni, 108-g'azal, 121-bet)

So'fiylar ta'limotiga ko'ra, tavbadan keyingi davr tazarrudir. Ansoriy aqidasi ko'ra, oriflarning tazarrusi Ungagina qaytishdir: "Faqat Allohgagina suyaning". Tasavvuf ahlining uchta belgisi bor: Biri gunohdan yiroq bo'lish, ikkinchisi hayo bilan itoatda bo'lish, insonlik haqiqati bilan yolg'iz qolishdir (Ansoriy, 1368; 19). Navoiy o'z tinglovchilarini ham "tavba qilgan" deb ataydi. (Devoni Foni, 78-g'azal, 106-bet). So'fiylar, tavba qilgandan so'ng, inson o'z xatti-harakatida ixlosini namoyon qilishi kerak, deb hisoblaydilar. Ular bu irodad (tariqatni irodad ham deydi). Ya'ni irodani shayx irodasiga topshirishni botindagi asl haqiqatga yaqinlashtirgani sababli muhabbat shu'lasini deb atashadi. Shuningdek, irodad inson qalbida ishq uchqunlari sifatida tasvirlangan. (Guhareyn, 1368; 145-bet). Shu ma'noda irodad odatni rohat bilan tark etish hisoblangan. (o'sha kitob). Navoiy irodadni do'stning irodasini toblab va uni o'z xohishidan ustun qo'yish, deb biladi. (Devoni Foni, 115-g'azal, 125-bet).

Nafsdan xalos bo'lish: So'fiylik ta'limotiga ko'ra, insonning nafs changaliga o'ralashib qolishi uning hayotda to'g'ri yo'ldan adashishiga sabab bo'ladi. Nafs inson taraqqiyoti yo'lidagi katta to'siqdir. Shu boisdan ham, banda qachonki nafsini yer qa'riga ko'msa, uning qalbi osmon cho'qqilariga ko'tariladi, deyilgan (Siroj Tusiy, 1394, 240). Navoiy ham "O'zlik yuki og'ir va yuksalishga to'sqinlik qiladi, shuning uchun undan qutulish kerak", deb ta'kidlagan. (Devoni Foni, 352-g'azal, 246-bet). Uning fikricha, inson toki o'zligi bilan birga ekanatligiga yeta olmaydi, u haqiqat yo'lini topishi uchun o'zidan ozod bo'lmog'i kerak. (Devoni Foni, 430-g'azal, 286-bet). U ilm va tasavvufga erishish uchun insonning nafsini tark etishi zarurligini va nafsni tark etmagan kishi bu safarni yakunlay olmasligini ta'kidlaydi. (Devoni Foni, 206-g'azal, 171-bet). Albatta, Xudoning marhamati insonga nasib qilmasa, o'zlik sahosini kesib o'tish qiyin, deb hisoblaydi. (Devoni Foni, 210-g'azal, 172-bet). Navoiy boshlang'ich va an'anaviy ta'lim usullarini insonni o'zlik yukidan ozod qilish yo'li deb hisoblamaydi. U maktab o'quvchilarini o'zligini sevuvchi deb hisoblaydi:

خودبینی اهل مدرسه دانند فاینا (دیوان، غ 266: ص 200)

Ey Foni, maktab o'quvchilari takabburlik neligin biladilar

(Devoni Foni, 266-g'azal, 200-bet)

U o'z davridagi va'xonlarning so'zlarini, din va ma'naviyat holatini tanqid qilib, da'vatchilarning va'zgo'yiligi xudbinlikdan boshqa narsa emas, deb hisoblaydi.

Navoiy fikricha, voiz tushkun holatda, qush esa vahmda. (Devoni Foni, 67-g'azal, 100-bet). Va ularga voizning faryodiga quloq solmaslikni, buning o'rniga mug'anniyning kuyini tinglashni tavsiya etadi. (Devoni Foni, 430-g'azal, 286-bet). U voizlarning va'zlarini g'ofillik sababi deb hisoblab, buni afsonaviy uyquga qiyos etadi. (Devoni Foni, 13-g'azal, 73-bet).

Shayxning va'zu nasihatlarini bilan ishq va maydan kechmayman, chunki uning so'zlari goh afsona, goh afsundir, deya ta'kidlaydi. (Devoni Foni, 63-g'azal, 99-bet). Navoiy o'z tanqidini davom ettirib, aql, ishq va xulq o'rtasidagi doimiy ziddiyatga ham ishora qiladi. Bu yo'lda ilm-u amal o'zligi, Haq visoliga bog'lanish yo'li esa fano aqidasi ekanligini aytadi. U majnunlik va ishqni aql bilan topib bo'lmaydigan narsa, deb biladi. (Devoni Foni, 318-g'azal, 227-bet).

Aql va ishq o'rtasidagi ziddiyat hikoyasi so'fiy adabiyotida juda yaqqol namoyon bo'lib, Navoiy ham bunga e'tibor bergan:

Sarxush boshimiz aql doirasidan chiqib ketdi. (Devoni Foni, 66-g'azal, 100-bet). Uning fikricha, dono keksa ham ishq qarshisida maktab bolasi kabidir. (Devoni Foni, 46-g'azal, 90-bet).

Riyokorlik tanqidi: Navoiy o'z davri va jamiyatining illatlariga to'la e'tibor berib, ijtimoiy tanqidchi sifatida harakat qilgan. U o'z jamiyatidagi illatlarni ikkiyuzlamachilik, zohidlik deb tanishtiradi.

Munofiq do'stlarga e'tibor bermaslik, tariqat yo'lidan chin do'st izlash kerakligini aytadi. Ammo bunday do'st qayerda? (Devoni Foni, 87-g'azal, 111-bet). Munofiq ahlining oldiga bormang, chunki ularning oldiga borgan har bir kishi pushaymon bo'ladi, deydi. (Devoni Foni, 170-g'azal, 152-bet). U shayx va ulamolarni ikkiyuzlamachi deb ko'rgani uchun ularni tanqid qiladi: Shayx uchun munofiqlik xushdir. (Devoni Foni, 48-g'azal, 91-bet). Tariqat yo'lida riyo chirkinligidan poklanmoqchi ekanligini bayon qiladi. (Devoni Foni, 23-g'azal, 79-bet). Tasbehning munchoqlarini sanaydigan munofiq Shayxga e'tiroz bildiradi. (Devoni Foni, 34-g'azal, 84-bet).

Zuhd: Zohidlikka erishuvchining o'tishi kerak bo'lgan bosqichlardan biridir. Chunki Haq visoliga yetishish uchun kishi ozod bo'lishi, dunyoni va undagi hamma narsani tark qilishi kerak. (Rejoyi Buxoroyi, 1364; 241). Shuningdek, zohidlik oxirat farovonligini ta'minlash uchun bu dunyoning ne'matlaridan voz kechish deb ta'riflangan. (Domodiy, 1367; 85, Jurjoniya keltirilgan 1357; 87).

Navoiyning ta'kidlashicha, qiymatga ega bo'lgan ko'plab tushunchalar ma'lum vaqt o'tishi bilan salbiylashib, o'z ta'sirini yo'qotgan. U zuhd tushunchasiga alohida e'tibor beradi. Buyuk so'fiylar adabiyotida zohidlik ijobiy ma'noga ega bo'lgan. Ansoriy dunyoda zohidlik alomatini uch narsa deb bilgan: o'limni zikr qilish, boriga qanoat qilish va darveshlar bilan suhbatlashish. (Ansoriy, 1368; 25). Lekin Navoiy va

Hofiz davrida bu tushunchalarda birmuncha o‘zgarishlar sodir bo‘lgan. Chunki Hofiz ham munofiq zohidlikni ulug‘laydi va deydi: Gumroh pirlar – zohid shayxlar, bizni afsona qildilar. Alisher Navoiy o‘zining “Devon”ida qirq besh martadan ortiq zohidlik va uning tushunchalari haqida bahs yuritib, diniy va ijtimoiy kamchilik sifatida bu tushunchaga e‘tibor bergan. U zuhd va ofiyatni afsona deb biladi. (Devoni Foni, 64-g‘azal, 99-bet). U zohidlikni ayb deb biladi. (Devoni Foni, 103-g‘azal, 119-bet). U zohidlik va taqvo bilan o‘z maqsadiga erishmaganini aytadi. (Devoni Foni, 196-g‘azal, 165-bet). Navoiy riyokor zohidlikni mushkul vazifa deb biladi:

فانی اندر سیر اطوار طریقت هرچه دید، بود نیکو
لیکنش زهد ریایی شاق بود (همان، غ 151: ص 142)

*Foni, tariqatda qanday atvor va odatni ko‘rsa
hammasi yaxshi, faqat zuhd-u riyo yomon va qiyin.*

(Devoni Foni, 151-g‘azal, 142-bet)

Navoiy zohidlikning salbiy tomonlarini qayta-qayta ifodalaydi. (Devoni Foni, 337-g‘azal, 239-bet). Do‘stga erishish uchun to‘siq (o‘sha kitob, 200-g‘azal, 167-bet), insonlarda yuzlab kasalliklarni keltirib chiqaruvchi (o‘sha kitob, 131-g‘azal, 132-bet), riyokorlikning kelib chiqish sababi deya izohlanadi (o‘sha kitob, 181-g‘azal, 158-bet). Navoiy nazarida, zohidlik va taqvo ridosi qadrsizdir (o‘sha kitob, 267-bet, 200-g‘azal) va zohidlik insoniyat zulmatining manbasiga aylanadi:

مرا در خانقه زهد و خرد بس تیره می دارند
خوش آن رندی که در دیر مغان سرمست شیدا شد (دیوان، غ 152: ص 143)

*Xonaqohda zuhd-u aql ta‘bimni tirriq qiladi,
mug‘lar dayrida mast va shaydo bo‘lgan rindga qanday yaxshi.*

(Devoni Foni, 152-g‘azal, 143-bet)

U hatto zohidlikni tushkunlikning sababi deb ataydi. (o‘sha kitob, 254-g‘azal, 193-bet) va zohid xonaqohining noni esa harom sanaladi (o‘sha kitob, 101-g‘azal, 118-bet), u vaqti-vaqti bilan zohidlikdan kechib xarobot makoniga borishni, sarmastlar davrasini maslahat beradi (o‘sha kitob, 66-g‘azal, 101-bet). Uning aytishicha, xarobotda zohidlik tan olinmaydi, shuning uchun uni olovga uloqtirish afzalroq: Bu zohidlik va taqvo libosini olovga tashlayman (o‘sha kitob, 12-g‘azal, 72-bet). Navoiy hatto taqvoning zulmati haqida gapiradi: Taqvo zulmatidan ko‘zlarim xira tortdi (o‘sha kitob, 378-g‘azal, 259-bet). Munofiq zohidlikdan esa suv bilan tahorat olish orqali poklanish mumkin (o‘sha kitob, 149-g‘azal, 141-bet). Dilimning maqsadi ikki yillik bodadan hosil bo‘ladi, nega endi Kavsar uchun qirq yil zuhd bilan qon ichaman, deydi (o‘sha kitob, 183-g‘azal, 159-bet). U xonaqoh va riyokor zohidlikdan charchaganligini ochiqchasiga e‘lon qiladi va mayxonaga yo‘l oladi. Aftidan, u dindorlikni hayratlanarli narsa deb hisoblab, tashqi ko‘rinishni tanqid qilgan:

دلم از خانقه و زهد ریایی بگرفت
مسجد و شیخ مرا جانب عجب افکندند
راه میخانه کجا، ساقی عیار کجاست
دیرکو، مغبیه شوخ قدح خوار کجاست

*Bu riyolik zuhddan va xonaqohdan ko‘nglim ozor topdi,
mayxonaning yo‘li qayoqda va ayyor soqiy qaydadir?
Shayx bilan masjid meni takabburlik yo‘liga soldi,
mayxona qayerda-yu, sho‘x mug‘bacha qaydadir?*

(Devoni Foniyy, 86-g‘azal, 111-bet)

Navoiy solikni zohidlik va riyokorlik uyidan uzoqlashishga ochiqdan-ochiq taklif qiladi, agar dayrga yuzlansa, Alloh u bilan birga bo‘ladi. (o‘sha kitob, 305-g‘azal, 221-bet). U mayni poklik va ozodlikning manbai, eski dardning davosi sifatida tasvirlaydi (o‘sha kitob, 297-g‘azal, 216-bet). Alisher Navoiy hatto shayx zohidligidan mayni afzal ko‘radi:

می ده که جرم ما به دو صد زاری و نیاز
زان زهد به که شیخ به عجب و ریا کند (همان، غ 158: ص 146).

*May ber, ko‘p zor-u niyoz bilan qilgan gunohimiz
shayxning takabburlik va riyo bilan qilgan savobidan yaxshiroqdir.*

(Devoni Foniyy, 158-g‘azal, 146-bet)

U o‘zini zohidlikdan pok deb biladi (o‘sha kitob, 361-g‘azal, 251-bet) va u o‘ta zukkolik va xushmuomalalik bilan deydiki:

هر شب به اهل زهد و ریا در نماز شب!

صد تفرقه به نعره مستانه افکنم (همان، غ 361: ص 251)

*Har kecha mastona na‘ra (urib), zuhd-u riyo ahlining
kechki namozini yuz martalab buzib yuboraman.*

(Devoni Foniyy, 361-g‘azal, 251-bet)

Va nihoyat, mug‘bachadan madad so‘rab, biz dinni va zohidlikni tark qildik, bor mushkulot va tugunni yechgin, deydi (o‘sha kitob, 18-g‘azal, 76-bet).

Zohid: Dastlab zohid ijobiy tushuncha edi, lekin Hofiz nazdida u voiz, shayx, muftiy, shahar imomi, mulk-ul hoj, qozi kabi salbiy timsollaridan biri bo‘lib, masjid, xonaqoh, ziyoratgoh, riyozatgohlar ahlidir. (Xurramshohi, 1367; 365) Alisher Navoiy Hofizning zohid va riyokor voizlarga shafqatsiz hujumini tanqid qiladi. U riyokor taqvosi sabab qalbi iztirob chekkan zohidni soxta yig‘lashdan yaxshiroq deb bilmaydi (Devoni Foniyy, 248-g‘azal, 191-bet) va zohidlar tumori ko‘plab afsonalarda tasvirlagan (o‘sha kitob, 164-g‘azal, 149-bet), ularni muqaddas hisoblamaydi, ularga duch kelganda tasavvufiy fikrlarni aytishdan saqlanishni aytadi (o‘sha kitob, 192-g‘azal, 163-bet). U zohidlarni yolg‘onchi, riyokor deb biladi (o‘sha kitob, 228-g‘azal, 181-bet), zohidning tavbasida esa poklik ko‘rmaydi:

چون صفا از توبه، اهل زهد را ظاهر نشد

چون بدین تکلیف رندان را مکلف می کنند (همان، غ 229: ص 182)

*Zohidlarning tavba qilishdan ko'ngillari yorishmaydi-yu,
nima uchun shu xildagi taklif bilan rindlarning ko'ngillarini xira qiladilar?*

(Devoni Foniyy, 229-g'azal, 182-bet)

U zohidni sajdada ham haqiqatdan uzoq ko'radi (o'sha kitob, 62-g'azal, 98-bet). Navoiy ham shayxlarning ikkiyuzlamachiligiga e'tiroz bildirib, ularning sharmandaligi zohidlik da'vosi tufaylidir, deb hisoblaydi:

شیخ کز میکده بردند به بازارش مست

دعوی زهد شدش باعث چندین تفضیح (همان، غ 136: ص 134)

Shayxni mayxonadan mast holida bozorga olib bordilar,

toat-ibodat da'vosi uning shuncha sharmanda bo'lishiga sabab bo'ldi.

(Devoni Foniyy, 136-g'azal, 134-bet)

U o'z ishining hisobini zohiddan farqlaydi va Yorning inoyatidan o'zini umidvor deb biladi (o'sha kitob, 240-g'azal, 187-bet). Navoiy tasavvufiy kechinmalarga duch kelishni tariqatning sharti sifatida sanab o'tadi. Navoiy ham xuddi Hofiz singari zohidlarni ishq ahlini tushunishga ojizligini, ishqning tili boshqacha ekanligi, zohidlar bu til taronasini tushunmasliklarini ta'kidlab, shuning uchun ular sukut saqlagani ma'qulroq, deydi (o'sha kitob, 395-g'azal, 267-bet). U sevgi mojarosi va zohidlik o'rtasida juda ko'p tafovutlarni ko'radi:

فرق ها هست به رسوایی عشق ای زاهد

کز تو نام نکو افتاد وز ما نام افتاد (همان، غ 166: ص 150)

Ey zohid, ishq rasvoligida farq bor,

chunki sendan yaxshi nom ketdi-yu, bizdan or-nomus.

(Devoni Foniyy, 166-g'azal, 150-bet)

Mir Alisher zohidlarni mayxonaga taklif etadi, chunki bu ularning bo'g'iq dimoqlariga shifo bo'ladi (o'sha kitob, 133-g'azal, 133-bet). U soliklarning ichimligini zohidning ichimligidan farq qilib, o'zini sharobdan sarxush, zohidni esa Kavsar g'amida ko'radi (o'sha kitob, 17-g'azal, 75-bet). Navoiy zohidning dindorligidan ko'ra o'zining kufrini yoki kofirni afzal ko'radi (o'sha kitob, 374-g'azal, 257-bet). U soliklarni sog'arga nom-u obro'sini to'kuvchi ofiyat izlayotgan odamlar deb hisoblamaydi (o'sha kitob, 25-g'azal, 80-bet).

So'fiy: Mir Alisher xuddi Hofizga o'xshab, zamon dindorlarining xulq-atvorini tanqid qilgan. Bir tomondan Alisher so'fiylarni madh etib, ularga ergashib, so'fiylar meni ma'naviy oziqlantirgan, yashirin sirlardan voqif etgan, deydi (o'sha kitob, 226-g'azal, 180-bet). Azal tongining chiqadigan joyi darveshlar diydori bo'lib, abadiy naqdina xazinasini darveshlarining xazinasidir (o'sha kitob, 58-g'azal, 180-bet). Lekin gohida so'fiylarni tanqid qilib, umrlarini dabdaba va riyokorlikda o'tkazganliklarini aytadi:

سپری کردند: از صوفی رعنا چه صفا چشم توان داشت

کش عمر گرامی همه در زرق و ریا رفت (همان، 100: ص 118)

*Aziz umrning barchasini zarqu riyo bilan o‘tkazgan
firibgar so‘fiydan soflikni qanday kutish mumkin?*

(o‘sha kitob, 100-g‘azal, 118-bet)

Faqirlik: Navoiy ham so‘fiylar kabi tariqat va maqomot qadamlarini to‘liq e’tirof etib, ularga e’tibor beradi, faqirlik mavqeini xulq uchun zarur deb biladi. Faqirlik tavsifi bayonida aytiladiki, faqirlik unvoni, faqirlik rasmi va haqiqati bo‘lib, istaklarga qaramay turib unvoniga, zohidlik va haqiqatga qaramay rasmiga erishish imkonsizdir. Haqiqat ahli bor narsani molik-u mulk vositasida ko‘radi. Faqirlar qashshoqligi ma’lum sabablarning bor yoki yo‘qligiga qaramay o‘zgarmaydigan o‘ziga xos xususiyatdir (Koshoniy, 1372; 375-bet). G‘azallarida “Foniy” taxallusini qo‘llagan Alisher faqirlik yo‘lida yurishga chorlaydi:

فانی به ره فقر درآ نکته مگو پیش

گر مرد رهی پیش میار این همه فن ها (دیوان نوایی، غ 30: ص 82)

*Foniy, faqr yo‘liga kirginu ortiqcha bir nukta aytma,
agar yo‘l mard bo‘lsang bu hamma fanlaringni pesh qilma.*

(Devoni Foniy, 30-g‘azal, 82-bet)

U o‘zini qashshoqlik mashaqqatlarini yengishda juda abjir, deb hisoblaydi (o‘sha kitob, 411-g‘azal, 276-bet). U faqirlik maqomini dunyoviy hukmdorlar maqomidan yuksak biladi:

کی به چشم آرم لباس و مسند شاهانه را

من که خواهم دلّی فقر و گوشه میخانه را (همان، غ 13: ص 73)

Men faqrlik dalqi (libosi), mayxona burchagini istayman.

Shunday ekan, shohlik kiyimi va masnadini qachon ko‘zga ilaman?

(Devoni Foniy, 13-g‘azal, 73-bet)

U hamma narsadan kambag‘allikni afzal ko‘rib, yaxshi yoki yomon kunlardan qo‘rqmaydi, qayg‘urmaydi:

گردون اگر بود خوش و ناخوش چه غم، چو من

ز اقبال فقر هر چه به پیش آیدم خوشم (همان، غ 36: ص 251)

Gardun yaxshi va yomon bo‘lsa menga ne g‘am,

faqirlik tufayli boshimga ne kelsa ham xushdir.

(Devoni Foniy, 36-g‘azal, 251-bet)

Holat (Ilmi hol): Navoiy tafakkurini qiziqtirgan holatlardan biri holatdir. So‘fiy adabiyotida holat Xudoning bandaga bo‘lgan ne‘matlari ifodasi yoki bandaning xayrli va solih amallarining natijasi bo‘lib, qalbni (ruhni) poklovchi jarayon yoki u Tangri taolo tomonidan berilgan marhamat sifatida nozil qilingan, solih xislatlarga yaqinlashtirish, yuksaltirish jihatidan bu jarayon holat deyiladi (Koshoniy, 1367; 7).

Mir Alisher bu holatga e’tibor berib, hayratda qoladi:

این که گه مغرور زهدم گاه پیر میکند
از تلون های حال خویش حیرت می کنم (دیوان، غ 377: ص 258)

*Goh zohidligim bilan mag‘rurlanaman, goho mayxona rindi bo‘laman,
o‘z holimning turli-tuman rangga kirishidan hayratlanaman.*

(Devoni Foniyy, 377-g‘azal, 258-bet)

Rizo: So‘fiylar orasida rizolik haqida muhim so‘zlar aytilgan bo‘lib, ba‘zilari holat, ba‘zilari esa maqom sifatida sanab o‘tilgan. Rizolik tavsifi bayonida aytadilarki: Rizo – vafo sahobalari burchidir, rizo – safo arboblari tariqatidir. Rizo – ixlos namoyon bo‘lgan ko‘zgudir, rizo – xos qalblarning sayqalidir. Rizo – ziynatlangan, kamoli yetgan kelindir, diydor tajalliysining vositasidir, muhabbatning mezonidir (Xorazmiy, 1360; 284).

Rizo – insonning nafs rohatidan chiqishi va Allohning roziligiga kirishi. Men hamma ishinni mahbubam ixtiyoriga qoldirdim, u meni yashashimni istasa ham va yoki yo‘q qilmoqni istasa ham... Rizo qazo va qadar qonuniga mamnunlikdir. Bu mavqening haqqoniylik belgisi shundaki, uning qoshida faqirlik, azob-uqubat, rohat, o‘lim, hayot – barchasi tengdir. Bularni bir-biridan ustun qo‘ymaslik kerak. Ali ibn Abu Tolib roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Kimki rozilik (mamnunlik) bilan bo‘lsa, unga hech qanday makr (yomonlik) yetmas” (Najmiddin Kubro, 1362; 79-80). Alisher Navoiy bu ma’nodarga e’tibor qaratib, ilohiy taqdirga (peshonada bitilganiga) qanoat qilish kerakligini aytadi:

قضا نشد متغیر، خوش آن که داد رضا
به هرچه بر سر برگشته اش قضا آورد (دیوان، غ 186: ص 161)

*Taqdir tao‘yir topmaydi, shu sababdan boshiga tushgan
har qanday kulfatga rizo bo‘lgan kishi baxtlidir.*

(Devoni Foniyy, 186-g‘azal, 161-bet)

Keyin u kishining iroda erkinligi yo‘qligiga ishora qiladi va aytadi:

Ey Foniyy, bir tola sochingcha qo‘lingda ixtiyoring bo‘lmagandan keyin janjallashishning hojati yo‘q, rozilik yo‘liga kiraver.

چو نیست یک سر مو، اختیارت ای فانی
روانه شد به طریق رضا، چه جای ستیز (دیوان، غ 255: ص 194)

*Boshdagi bir tola sochday ixtiyoring yo‘q, ey Foniyy
rizo tariqi ila ketaver, nimasiga shuncha kurashish.*

(Devoni Foniyy, 255-g‘azal, 194-bet)

Faqirlarning rasmini itoatkor deb bilib, ularga g‘amdan shikoyat qilmaslikni maslahat beradi (o‘sha kitob, 90-g‘azal, 113-bet). U so‘nggida itoatda bo‘lishni afzal bilib, solik ranj-u sitam ko‘rsa ham itoat qilishi kerakligini aytadi:

فانی تو سر متاب دگر از رضای دوست

گر او جفا نماید، اگر خود وفا کند (همان، غ 205: ص 170)

*Agar u (go‘zal) xoh jafo va xoh vafo qilsin,
ey Foniy, bundan keyin yorning rizosidan bosh tortma.*

(Devoni Foniy, 205-g‘azal, 170-bet)

Rizoga iymon keltirish, solikni baxtli yashashiga, muhabbat va g‘ayrat vodiysini topishiga sabab bo‘ladi. Navoiy aytadiki:

در محبت از غم جانان بود منت به جان

بر دل احباب از جور حبيب آزار نيست (ديوان، غ 110: ص 122)

*Muhabbatda jonon g‘ami jon (im)ga minnat qo‘yyapti,
mahbubning jabridan do‘stlarning dili ozor topmaydi.*

(Devoni Foniy, 110-g‘azal, 122-bet)

U dunyo azobini haqiqat qoshida arzimas deb hisoblaydi:

چه باک از رنج عالم پيکرت را

چو دل در مامن قرب آرميدست (همان، غ 105: ص 120).

*Tangriga yaqinlik makonida orom olganingdan so‘ng,
olam mashaqqatidan vujudingga qanday mashaqqat bo‘lsin?*

(Devoni Foniy, 105-g‘azal, 120-bet)

U solik ahlini haqiqat yo‘lida o‘limga ham tayyor, deb hisoblaydi:

لطف و کرمت تير کشيدست به تنها

ارباب وفا جان دهد از ناز و عقابت (همان، غ 71: ص 103)

Vafo ahli faqat noz-u g‘azabingdan jon bermaydi,

balki lutf-u karaming ham o‘ldirguvchidir. (Devoni Foniy, 71-g‘azal, 103-bet)

Fano: Navoiy soliklik darajalari, maqomoti va shartlarini bayon qilgandan so‘ng, fano masalasini ko‘taradi. So‘fiylar adabiyotida fano “Haqiqat botiniy borliq ustidan hukmronligi tufayli undan o‘zga shuur yo‘q, ongsiz narsani yo‘q qilish ham shuur sababidan emas” (Jomiy, 1360; 11-12).

Navoiy riyozat chekishdan ko‘ra yo‘qlikni afzal ko‘radi, fano jomi nafsdan xalos etadi, deb hisoblaydi (Devoni Foniy, 93-g‘azal, 114-bet). U fano jomini hayrat va xudbinlikdan xalos bo‘lish manbai deb biladi:

خوشم ز مستی جام فنا، به شکر همين

که نيستم ز مي عجب و خودپرستی مست (همان، غ 116: ص 125)

Fano jomi mayidan ichib mast bo‘lganimga xursandman va bunga shukur qilaman, chunki men takabburlik va xudparastlik mayidan ichib mast bo‘lganim yo‘q.

(Devoni Foniy, 116-g‘azal, 125-bet)

U fano holatiga kirish o‘zlik yukidan qutulish demakdir, deydi:

فانی به خرابات فنا در شد و وارست

از ننگ خودی گشت چو میهمان خرابات (همان، غ 98: ص 117).

*Foniy, mayxonada mehmon bo‘lgach, fano
xarobotiga kirib, o‘zlik nomusidan qutulganday bo‘ldi.*

(Devoni Foniy, 98-g‘azal, 117-bet)

So‘fiylar bu dunyo sirlarini ochishga juda mushtoq bo‘lgan. Navoiy bu asrorni bilish darajasiga fano natijasida erishish mumkin, deb hisoblaydi:

ای دل اسرار خدا، سالک فانی دانست
گر تو فانی شوی، این راز توانی دانست (همان، غ 117: ص 125).

*Ey ko‘ngil, Xudo asrorini foniy bo‘lgan solik biladi,
agar sen ham foniy bo‘lsang bu sirni bila olasan.*

(Devoni Foniy, 117-g‘azal, 125-bet)

Binobarin, amaliy tasavvufning yutug‘i solikni fano va sirlardan voqif bo‘lishiga erishishdir. U kamtarlikni fanoga yetishmoq uchun zarur deb hisoblaydi:

به راه اهل فنا خاک اگر شوی فانی
قدم نهاد توان در ره فنا گستاخ (همان: غ 138: ص 135)

*Ey Foniy, agar fano ahllarining yo‘lida tuproq bo‘lsang,
fano yo‘liga erkinlik bilan qadam qo‘ya olasan.*

(Devoni Foniy, 138-g‘azal, 135-bet)

Insonning fanoga ravona bo‘lishi uni ko‘ngil yurtidan mahrum qilib, dunyo sirlarini bilish manbai bo‘ladi (Devoni Foniy, 117-g‘azal, 125-bet).

O‘zlikdan xalos bo‘lish. O‘zlik bu, nafasim, jonim, yuragim va qo‘lim kabi haqiqat deb hisoblangan, bandaga tegishli bo‘lgan hamma narsadir (Koshoniy, 1387; 11). Fano muvaffaqiyatlaridan biri Haq visoliga yetishmoq va nafs kishanlaridan qutulishdir:

از خویش برون رفتن و در دوست رسیدن
فانی ره فقر ارچه دراز است دو گام است (دیوان، غ 101: ص 118)

Navoiy bu mavzuga alohida e‘tibor beradi:

*Ey Foniy, o‘zidan kechmoq, do‘stga etishmoqdir,
faqr yo‘li garchi uzun bo‘lsa ham ikki qadamdir.*

(Devoni Foniy, 101-g‘azal, 118-bet)

U visolga erishmoq uchun o‘zidan kechishi kerakligini ta’kidlaydi:

وصال بایدت از خویش بگسل ای فانی
که هرکه او ز خودی جدا شد به او پیوست (همان، غ 116: ص 125)

*Ey Foniy, visol kerak bo‘lsa, o‘zingdan kech,
chunki o‘zligidan kechgan odamgina mahbubga etadi.*

(Devoni Foniy, 116-g‘azal, 125-bet)

Navoiy fikricha, o‘zini yo‘qotmagan do‘stni topmaydi, zohidlar fig‘onining sababi ham mana shudir (Devoni Foniy, 160-g‘azal, 147-bet). U ilohiy jannatga yetishishni o‘zidan ozod bo‘lishdan boshqa narsa emas, deydi:

در چنین بزمگهی، راه نیابی هرگز

فانیا تا نشود بود تو یکسر نابود (همان، 171: ص 153)

*Ey, Foni, toki boring butunlay yo‘q bo‘lmasa,
hech qachon bunday bazmgohga yo‘l topolmaysan.*

(Devoni Foni, 171-g‘azal, 153-bet)

U izlanish yo‘lidagi birinchi qadam o‘z-o‘zidan kechishdir, deb hisoblaydi (Devoni Foni, 69-g‘azal, 72-bet). Uning aytishicha, xudbinlik va o‘zlik(ni sevish) gunohini ana o‘sha o‘zlikni sindirish bilan yuvish kerak (o‘sha kitob, 150-g‘azal, 141-bet). Shunday qilib Haq visoli erishish uchun o‘zlikdan kechish kerak (o‘sha kitob, 170-g‘azal, 152-bet). Albatta (o‘zlikdan) ozodlik uchun may otashi kerak:

دلا در آتش می سوز نقش هستی خویش

که هرکسی که نکرد این عمل، ز خویش نرست (همان، غ 116: ص 125)

*Ey dil, may o‘ti bilan o‘z borlig‘ingni kuydir,
Kimda-kim shunday qilmasa, o‘zligidan qutulmaydi.*

(Devoni Foni, 116-g‘azal, 125-bet)

So‘fiylar nazarida xudbinlik nomuborak holatdir (Mavlaviy, Devoni Kabir 424-g‘azal). Navoiy ham aytadiki:

که از خودگذشته و عشق بتی گزیده زیرا

بت پرستی از خودپرستی نکوتر است (همان، غ 107: ص 121)

*Chunki u o‘zini qurbon qilib, but sevgisini yuksak qo‘ydi,
butparastlik xudbinlikdan ham yomonroqdir.*

(Devoni Foni, 107-g‘azal, 121-bet)

Albatta, u nafsni vayron qilish va undan ozod bo‘lish natijasini haqiqiy farovonlik deb biladi (o‘sha kitob, 203-g‘azal, 169-bet). Navoiy fikricha, aql, qalb, xonumondan voz kechib yor visoliga yo‘l topish mumkin. (o‘sha kitob, 73-g‘azal, 104-bet). U visol yo‘lini yondiruvchi yohu, ko‘z yosh va fig‘ondan iborat deb biladi. (o‘sha kitob, 9-g‘azal, 71-bet). U firoq mashaqqatini jon nisor etmoqlik, fido qilmoqlik hal etadi, deb hisoblaydi:

فانیا جان ده و از محنت هجران واره

حاجت ناله و آشوب و فغان این همه نیست (همان، غ 91: ص 113)

*Ey, Foni, jon bergin-u, hajr mehnatidan qutul,
bularning hammasi nola-yu fig‘on va g‘avg‘oga arzimaydi.*

(o‘sha kitob, 91-g‘azal, 113-bet)

Visol yo‘lida ma’no izlash: Navoiy haqiqatga erishishning yo‘li ma’nolarga yuzlanib, so‘zdan nariga o‘tishda, deb hisoblaydi.

ز لفظ بگذر و معنی طلب کن ای فانی

که اهل معنی ابا ز آفت عبارت کرد (همان، غ 149: ص 141).

Ey, Foni, lafzdan kechgini-u, ma’noni talab qil,

chunki ma'no ahli iborat ofatidan qochadilar.

(o'sha kitob, 141-g'azal, 149-bet)

Shuningdek, u suvratdan kechishni ma'noga erishish yo'li deb biladi:

ره به معنی طلبی، چشم ز صورت در پوش

کز صورگشت بری، آن که معانی دانست (همان، غ 117: ص 125)

Agar ma'noga yo'l topmoqchi bo'lsang suratdan ko'z yum,

chunki ma'noni bilgan kishi suratdan forig' bo'ladi.

(o'sha kitob, 117-g'azal, 125-bet)

U ma'rifat ma'nosiga murojaat qilishni qalb va botiniy bilimlarga erishish uchun zarur, deb biladi va har lahzada ma'no kasb etmoqchi bo'lsang, ma'no ahli tuprog'idan ibrat ol, deydi (o'sha kitob, 45-g'azal, 89-bet).

Pir: Tasavvufda tasavvufning eng yuqori darajalariga erishish uchun pir kerakligi aniq aytilgan. Pir deganda so'fiylik qadamlarini ixlos bilan tutgan komil inson nazarda tutiladi. U boshqalarni hidoyat qilish va ularning tarbiyasini o'z zimmasiga olishi uchun haqiqatga erishadi (Gavharayn, 1368; 361). Navoiy so'fiylarning bu ta'limotiga e'tibor berib, piri mug'onning botinidan fano sahrosini bosib o'tishni talab qilish kerakligini aytadi (Navoiy devoni, 49-g'azal, 91-bet). U o'zini xarobotning piri deb bilib, uning saxovat kosasi o'zlikning yuz xirmonni yondiradi (o'sha kitob, 15-g'azal, 74-bet). Pir bo'lishi zarurligini ta'kidlab, yo'lboshchisi bo'lmasa, yo'lda yurish tariqat ahliga yoqmasligini aytadi (o'sha kitob, 142-g'azal, 137-bet). Navoiy fikricha, fano yo'li talabida bo'lgan har bir solik dayri mug'onga iltijo qilishi kerak (o'sha kitob, 205-g'azal, 170-bet). Uning so'zlariga ko'ra, solikning mashaqqat dashtidan o'z manziliga yetib borishi Xizrning hidoyati tufaylidir (o'sha kitob, 198-g'azal, 166-bet). Uning so'zlariga ko'ra, pir rahnamoligisiz fano dashtidan o'tib bo'lmaydi, chunki xavf-xatar ko'p (o'sha kitob, 28-g'azal, 81-bet). Shunday ekan, piri mug'on etagini tutmoqlik inson uchun najot vositasiga aylanadi (o'sha kitob, 73-g'azal, 104-bet).

Navoiy Hofiz tafakkuridan kelib chiqqan holda uning tasavvufiy mavzulardagi yangi ijod tushunchasi bilan tadrijiy shug'ullanadi. Masalan, u shayxdan voz kechib, xarobot piriga yuzlanadi.

ز شیخ شهر، طریق فنا نیافت دلم

مگر به پیر خرابات التجا کند (همان، غ 162: ص 148).

Dilim xarobot piridan iltimos qilib, fano yo'lini

topdiy, lekin shahardagi shayxdan u yo'lni topolmadi.

(o'sha kitob, 162-g'azal, 148-bet)

U aytadiki, men piri dayr va uning karamini ko'rganman, shayxlik yo'lida esa hech bir fazilatni ko'rmadim (o'sha kitob, 112-g'azal, 123-bet). U hatto Shayxni tanqid qiladi:

ای شیخ اگر تو عیب کنی بت پرستیم
پیرمغان به مذهب کفر این هنر گرفت (همان، غ 75: ص 105).

*Ey shayx, sen mening butparastligimni ayb qilsang,
mug‘lar piri kufr mazhabida uni hunar deb biladi.*

(o‘sha kitob, 75-g‘azal, 105-bet)

Ishq davlati pirning himmatidan hosil bo‘lishini bayon qiladi:

پی صیوح، شب تیره ره به میکده بر دم
مگر که همت پیر مغان نمود هدایت (همان، غ 65: ص 100).

*Sharob payida qorong‘u tunda mayxonaga bordim,
shoyad mug‘lar pirining himmati yo‘l ko‘rsatgan bo‘lsa.*

(o‘sha kitob, 65-g‘azal, 100-bet)

Pir soliklarning panohidir:

مرا که جز به خرابات عشق راهی نیست،
به غیر درگه پیر مغان پناهی نیست (همان، غ 92: ص 113)

*Menga ishq xarobotidan boshqa yo‘l bo‘lmagani kabi
mug‘lar pirining dargohidan boshqa bir panoh ham yo‘q.*

(o‘sha kitob, 113-g‘azal, 92-bet)

Hofiz kabi Navoiy ham solik piri mug‘on amriga quloq tutishi kerak, deb hisoblaydi. Hofiz aytadi:

به می سجاده رنگین کن گرت پیرمغان گوید
که سالک بی خیر نبود ز راه و رسم منزل ها (دیوان حافظ، غزل 1)

*Gar piri mug‘on sajjodani rangin aylashni amr etsa ham itoat etgilki,
solik bu manzillarning rasmidan boxabardir. (Hofiz devoni, 1-g‘azal)*

Navoiy aytadiki:

در آمدی چو به دیر مغان، به سجده بت
اشارت ار کندت پیر دیر روی متاب (دیوان نوایی، غ 51: ص 92)

*Mug‘lar dayridagi jononga sajda qilmoq uchun kirgan
bo‘lsang, dayr piri nimaga ishorat qilsa, bo‘yin tovlamay ado et.*

(Devoni Foni, 51-g‘azal, 92-bet)

Yana deydi:

پیرمغان اشارت جام می ام نمود
از حاصل حیات، خود اینم اراده بود (همان، غ 161: ص 147)

*Mug‘lar piri may jomiga ishorat qildi,
hayot hosilidan shuni istagan edim. (Devoni Foni, 161-g‘azal, 147-bet)*

Ammo pirning mavqeiga bu qadar urg‘u berilishining sababi nimada? Navoiy fikriga ko‘ra, pir kamolot darajasiga yetgan bo‘lib, u o‘ziga xos va oliyjanob mavqega yetgan. Pirning mavqeyi to‘qqiz gardundan ham yuksakda bo‘lib, taqvodor va komil insondir qiyoslanadi. U aytadiki:

چو پیر دیر را شان از نهم گردون بلند آمد

ز قبض و بسط گردون، شاد یا محزون نخواهد شد (همان، غ 148: ص 141)

*Dayr pirining sha'nu sharafi to'qqiz osmondan yuqori bo'lgach,
u yerda osmon zulmidan xafaligu erkin qo'yishidan xursandlik bo'lmaydi.*

(Devoni Foniyy, 148-g'azal, 141-bet)

U so'zini quyidagicha yakunlaydi:

پیر دیر آمده بر صدر خرابات

که ز مستی ز نهم طارمش استغنا بود (همان، غ 171: ص 153).

*Dayr piri xarobot to'rida o'ltirgan edi,
mastlikdan to'qqizinchi osmonni ko'zga ilmasdi.*

(Devoni Foniyy, 171-g'azal, 153-bet)

Maykada, dayri mug'on, xarobot: Navoiy Hofizga taqlid qilib, kamolotga yetishmoq uchun munosib joy xonaqoh ham, boshqa bir makon ham emas, balki u dayri mug'on va maykadani nafsni yengish, ruhni poklash uchun eng munosib joy, deb hisoblaydi. Navoiy maykadaning xususiyatlarini quyidagicha ko'rib chiqadi: Maykadaning yoqimli nasimi ko'zlarga yorug'lik, qalblarga shodlik baxsh etadi (o'sha kitob, 153-g'azal, 142-bet). U yaqinlik nurini faqat maykadalarda topish mumkin, deb hisoblaydi (o'sha kitob, 176-g'azal, 155-bet). U maykadani dorul omon deb tanishtiradi:

ز خیل غم که امان یک زمان نمی بینم

به غیر می‌کده دارالامان نمی بینم (همان، غ 380: ص 260).

*G'am to'dasidan bir zamon ham amonlikni ko'rmagach,
mayxonadan boshqa joyda amonlik uyini ko'rmayman.*

(o'sha kitob, 380-g'azal, 260-bet)

Mir Alisher mayxonani gunohlarni ketkazadigan joy, deb hisoblaydi:

ما به میخانه پی دفع گناه آمده ایم

یعنی از زهد ریایی به پناه آمده ایم (همان، غ 354: ص 247).

*Biz mayxonaga gunohdan xalos bo'lish uchun keldik,
ya'ni riyokorona zohidlikdan panoh axtarib keldik.*

(o'sha kitob, 354-g'azal, 247-bet)

Maykada - qayg'ularning parchalanish joyidir:

بیا به می‌کده و غمگساری از می بین

اگر دلت ز جفای زمانه غم دارد (همان، غ 191: ص 163)

*Agar zamonaning jafosidan ko'nglingda g'am bo'lsa,
mayxonaga kel-u maydan g'amgusorlik ko'r:*(o'sha kitob, 191-g'azal, 163-bet)

Maykada barcha chigalliklarni yechish va solikni ozod qilish joyi deya aytiladi:

از خمار ار سروتن برهنه‌ام، عیب مکن

ز آن که در می‌کده نی خرقة نه دستار بماند (همان، غ 144: ص 138)

*Xumordan bosh-oyog'im yalang'och bo'lsa ham ayb qilma,
chunki mayxonada na dastor, na xirqa qoldi.* (o'sha kitob, 144-g'azal, 138-bet)

Navoiy maykada faqirida bahr-u bar (suv va quruqlik yo'li) bor, zero u Iskandar oynasi nuridan xabardordir (o'sha kitob, 163-g'azal, 148-bet). So'z nihoyasida u shayxda maykada piringing fazilatini ko'rmaganligini aytadi (o'sha kitob, 366-g'azal, 253-bet).

Dayr: Navoiy ham o'zidan oldingi salafi Hofiz va boshqa ba'zi shoirlar kabi solikning ishini dayrlarga bog'langan deb biladi va uni taqvo xonaqohidan afzal ko'radi:

گر خانقه تقوی در بسته شد چه باک است

دیر فنای گشادست، زو باز شد گشادت (همان، غ 115: ص 124)

*Agar taqvo xonaqohining eshigi yopilsa, ne g'am,
fano dayri ochiqdir, boraver, yo'ling ochiq bo'ladi.*

(o'sha kitob, 115-g'azal, 124-bet)

Navoiy dayrni o'zlikdan voz kechish joyi deb hisoblaydi:

در دیر اگر چه مستم، ز نار کفر بستم

باری ز خویش رستم، صد شکر از این خدا را (همان، غ 21: ص 78)

*Garchi dayrda mastman, kufr zunnorini bog'laganman,
ammo o'zlikdan uzildim, buning uchun Xudoga yuz shukrlar bo'lsin.*

(o'sha kitob, 21-g'azal, 78-bet)

U kitob va sajjodani dayr huzuriga olib borishning xosiyatini biladi (o'sha kitob, 149-g'azal, 141-bet). U dayrni yorug'lik va safo makoni deb ta'riflaydi:

در دیر روشنی و صفابین که مغیچه

یاقوت ناب در قدح آفتاب ریخت (همان، غ 82: ص 108)

*Qara, mug'bacha tiniq yoqut (sharob)ni quyosh qadahiga
quygach, dayr ichi ravshan va musaffo bo'ldi.*

(o'sha kitob, 108-g'azal, 82-bet)

Alisher Navoiy vahdat sirini xonaqoh, masjid yoki ramziy ma'noga ega biror makonda emas, dayrda yashirin deya aytadi (o'sha kitob, 196-g'azal, 165-bet).

Xarobot: Hofizdan oldingi tasavvuf ahli, Sanoiy va Attordan tortib, Shayx Mahmud Shabastriy, Baxorzay, Shoh Ne'matulloh Valiy kabilar nazdida xarobot yuksak ma'noni bildirgan (Xurramshohiy; 1367, 152). Navoiy o'zidan oldingi so'fiylar singari xarobot juda muhim o'rin tutadi, deb hisoblagan. U xarobotni o'zlik (yuki)dan najot joyi deb biladi:

از صومعه خود را به خرابات فکندیم

کانجا ز خودی بیشترم روی نجات است (همان، غ 109: ص 122)

*Ibodatxonadan o'zimni xarobotga tashladim,
u yerda menga manmanlikdan ko'ra ko'proq najot yuzi ochiladi.*

(o‘sha kitob, 109-g‘azal, 122-bet)

Navoiy xarobotga borishni g‘ussalarni bartaraf etish yo‘li, deydi (o‘sha kitob, 210-g‘azal, 172-bet). U mug‘on xarobotini sirlarga yashirin deb biladi (o‘sha kitob, 86-g‘azal, 111-bet). U tavhid nuqtasining asl makonini xonaqohda emas, xarobotda, deydi (o‘sha kitob, 105-g‘azal, 120-bet). Navoiy ko‘ngil murodini xarobotdan axtaradi, xonaqohdan qochadi:

مرا دل از خرابات مغان بیرون نخواهد شد

چه سوی خانقاهش ره نمایم چون نخواهد شد (همان، غ 148: ص 140)

*Dilim mug‘lar xarobotidan tashqari chiqishi mumkin emas,
qanday qilib xonaqohga yo‘l ko‘rsataman, chunki mumkin emas.*

(o‘sha kitob, 148-g‘azal, 140-bet)

U o‘zini fano xarobotining muqim kishisi deb hisoblaydi va tavba, taqvo haqida eshitishni istamaydi (o‘sha kitob, 11-g‘azal, 72-bet). Ammo xarobotda bo‘lmoq shodmonlik va sarxushlik talabi ruhiyati bilan bog‘liqdir. Navoiy aytadi:

کار مستان همه با ناله چنگ و دف و نی

در خرابات مغان تا به سحر غوغا بود (همان، غ 171: ص 153)

*Mastlarning ishi chang, daf, nay nolasi bilan,
mug‘lar xarobotida tonggacha g‘avg‘o qilishi edi.*

(o‘sha kitob, 171-g‘azal, 153-bet)

U xarobotga kirishni may zavqidan deb biladi:

بی وجد می ار شیخ درآمد به خرابات

گو خرقة و سجاده گرو کن به غرامت (همان، غ 83: ص 109).

*Agar shayx xarobotga kelsa-yu, mayga puli bo‘lmasa,
unga ayt, evaziga xirqa va joynamozini garov qo‘ysin.*

(o‘sha kitob, 83-g‘azal, 109-bet)

Sarxushlikda ibodat qilish: Maykada, dayr va xarobotga borish mastona va oshiqona toatni talab etadi. Alisher Navoiy bunday ibodatga da‘vat etib, uni aql va vijdon uchun ravshanlik manbai deb biladi:

باید که مستی فن کنی دیر مغان مسکن کنی

گر بایدت روشن کنی آیینه ادراک را (همان، غ 5: ص 69)

*Agar sen idrok oyinasin yoritmoqchi bo‘lsang,
mastlikni odat qilishing va fano ko‘chasida manzil qurishing kerak.*

(o‘sha kitob, 5-g‘azal, 69-bet)

U bodani idrok oynasining jilvasi, deb biladi:

ساقیا از محنت دوران ضمیرم تیره گشت

باده تا صیقل دهم آیینه ادراک را (همان، غ 15: ص 74)

*Ey soqiy, davroning mehnatidan ko‘nglim xiralandi,
idrokim oyinasiga sayqal berishim uchun may tut!*

(o‘sha kitob, 15-g‘azal, 74-bet)

U yana o‘z davrining ahvolini tanqid qilib, toat va taqvo daftarini malomat bilan inkor etadi:

ساقيا باده بده و توبه ام از ياد ببر

دفتر طاعت و تقوى همه گو باد ببر (همان، غ 237: ص 186)

Ey soqiy, may ber va tavba qilganimni esimdan chiqar,

qo‘y, toat-u taqvo daftarini yel sovursin. (o‘sha kitob, 237-g‘azal, 186-bet)

Shu sababan aytadiki:

U muzaffarlik jomini tutgancha, kechaning boshidan sahar qadar raqsga tushadi (o‘sha kitob, 19-g‘azal, 76-bet). U telbalikka da‘vat qilib, an‘anaviy chegaralar va riyokorliklardan voz kechishga chaqiradi:

بنوش باده و ديوانه باش در عالم

که به هر عالم ديوانگى است بزم شراب (همان، غ 47: ص 90).

May ichginu olamda devona bo‘l,

chunki sharob bazmi devonalik olami uchundir. (o‘sha kitob, 47-g‘azal, 90-bet)

Ilohiy ishq mastligini va rohatini izlaydigan solik bu olamda barcha xurramlik va shodlikni ko‘radi. Navoiy Shayx Sa‘diy kabi fikr yuritgan:

غم و شادى بر عارف چه تفاوت دارد

ساقيا باده بده شادى آن کاین غم از اوست (سعدى، 1367: غزل 13).

Orif uchun qayg‘u va quvonchning farqi nimada?

Soqiy, unga o‘sha g‘amning shodlik bodasidan ber. (Sa‘diy, 1367; 13)

Navoiy ham xuddi shu mavzuni ko‘taradi:

باشدم خرمى از هرچه درين عالم از اوست

از غمش نيز دلم شاد کاین هم ازوست

نبود هيچ تفاوت ز نشاط و غم دهر

به وصالم چو نشاط و به فراقم غم اوست

نيستم آدمى ار شاد نباشم ز غمش

چون غم و شادى انواع بنى آدم ازوست (همان، غ 124: ص 128).

Dunyoda bo‘lgan har bir shodligim faqat undandir,

shuning uchun dilim g‘amdan shodlanadi, chunki bu ham uning (g‘ami)dir.

Dunyoning g‘am-u shodligida hech tafovut yo‘q,

visol shodligi-yu, firoq g‘ami ham undandir.

Agar uning g‘amidan shod bo‘lmasam, odam bolasi emasman,

chunki turli odam bolalarining g‘amginlig-u xursandligi undandir.

(Devoni Foni, 124-g‘azal, 128-bet)

Navoiy insonning g‘am girdobidan xalos bo‘lishini davr ahlini tark etishda deydi:

کسى خلاص ز گرداب غم شد اى فانى

که زیر دور فلک ترک اهل دوران گفت (همان، غ 102: ص 119).

Ey Foniy, kimki bu falak charxining ostida davron

ahlini tark qilsa, u g‘amdan xalos bo‘ladi. (o‘sha kitob, 102-g‘azal, 119-bet)

Rind: Rind Hofizning eng muhim va izchil mavzusi hisoblangan. Rind so‘zining aslida hech qanday tasavvufiy ishoralari va ijobiy ma‘nosi yo‘q, uning ma‘nosi bezori, sayoq kishilar guruhiga tengdir. Fors shoirlari orasida birinchi bor “Devoni Sanoiy”da rind istilohi ijobiy ma‘noda kelgan. Rindi Attor ham rindi Sanoiy, Hofiz, Qalandar, Oshiq, Lo Abolilar singari og‘riqlidir (Xurramshohiy, 1367; 403-405). Navoiy ham Sanoiy, Attor va Hofiz an‘analariga amal qilgan holda rindning muhim xususiyatlarini ifodalagan. Navoiy bayonicha, rindlarning o‘ziga xos bir qancha xususiyatlari mavjud: Ular vahdat siridan boxabardirlar (o‘sha kitob, 143-g‘azal, 137-bet). Arshga parvoz qiladilar (o‘sha kitob, 64-g‘azal, 99-bet). Zohiran va botinan nurlidirlar (o‘sha kitob, 190-g‘azal, 162-bet). Ular uchun ikki olamning hosili somon bargichalik ham emas (o‘sha kitob, 22-g‘azal, 78-bet). Ular hech narsadan qo‘rqmaydilar va taqvoga berilmaydilar (o‘sha kitob, 170-g‘azal, 152-bet). Ular yashirin xirqadagi bir jahondirlar (o‘sha kitob, 180-g‘azal, 157-bet) va xudbinlikdan xalos bo‘lgan:

Hofiz aytadiki:

به می پرستی از آن نقش خود زدم بر آب

که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن (<https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh393>)

Men o‘zimni mayparastligimni suvga burdim,

O‘zimga sig‘inish qolipini buzmoqlik uchun.

Navoiy ham deydi:

خودی فروخته رندان می مغانه خرید،

نه خود پرست شیخ است رند باده پرست (همان، غ 127: ص 130).

Rindlar o‘zliklarini sotib, mug‘ona may oladilar,

mayparast rind shayx kabi xudbin emas. (o‘sha kitob, 127-g‘azal, 130-bet)

Ularning nosahih maslahatlar bilan ishi yo‘qdir:

ما به رندی چو علم بر در میخانه زدیم

به که ارباب نصیحت پی کاری گیرند (همان، غ 184: ص 159).

Biz rindlik bilan o‘z bayrog‘imizni mayxona eshigiga tikdik,

nasihatgo‘y arboblari o‘z ishlari ortidan keta berishlari yaxshiroqdir.

(o‘sha kitob, 184-g‘azal, 159-bet)

Rindlar xirqa va sajjodani mayfurush kulbasida garovga qo‘yganlar (o‘sha kitob, 185-g‘azal, 160-bet). U rindlarni hatto bahodirlardan ham jasur va shijoatli deb biladi:

از آن رندان شمر ما را که در رندی و شبگیری

چو مستان از عسس بگریزد ار بیند عسس ما را (همان، غ 10: ص 71)

*Bizlarni mastlik va kechasi ko'cha aylanishda shunday
rindlardan sanaginki, mastlar mirshabdan qanday qochsa,
mirshablar bizdan shunday qochadilar. (o'sha kitob, 10-g'azal, 71-bet)*

Ishq: So'fiylar: "Kimki oshiq bo'lib, pokdomonlik qilsa, muhabbatini yashirsa va olamdan o'tsa, shahid ketadi" deb ta'kidlaganlar. Alisher Navoiy ham ko'p so'fiylar singari oshiqlik va ishq zarurligini ta'kidlaydi, oshiqlik, mashaqqatga hamroh bo'lishni, agar sevmagan bo'lsang, o'zingni ishqdan dardmand odamlar huzuriga elt, deydi (Navoiy Devoni, 49-g'azal, 91-bet). U ishq vodiysiga va xarobotga borishni oshiqlik-u ishqning bosqichiga ko'tarilish sababi sifatida tasvirlaydi (o'sha kitob, 7-g'azal, 70-bet). Navoiy ilohiy ishqni borliqning kelib chiqishi va yulduzlar harakati bilan bog'liq deb hisoblanadi:

افلاک به یک صدمه که در عشق ازل دید

سرگشته چنین تا به ابد در تک و تاز است (همان، غ 105: ص 120)

*Osmon azaliy ishqdan bir zarba ko'rdi-yu,
shundan beri sargardon kezadi. (o'sha kitob, 105-g'azal, 120-bet)*

U mavjudlik maqsadini ishqdan deb biladi:

فانی بود و جام می و عشق و خرابات،

کز دهر مراد این شد و بیهوده دگرها (همان، غ 28: ص 81)

*Foniy bo'lsa, may jomi bo'lsa, ishq va xarobot bo'lsa,
dunyodan maqsadimiz shu, bundan boshqalari behuda bo'lib qoladi.*

(o'sha kitob, 28-g'azal, 81-bet)

Navoiy ham xuddi Hofizga o'xshab, ishq mashaqqatlarini izohlab, ishq boshida oson bo'lganini, keyin ko'ksiga bir shul'a tushib, hammasidan uyqu, orom ko'tarildi, osoyishtalik olib qo'yildi, deydi (o'sha kitob, 6-g'azal, 69-bet). U muhabbat g'unchasini qon bilan bo'yalgan, deydi (o'sha kitob, 7-g'azal, 70-bet). U soliklarga ishq dardiga ko'nikib, davo izlashni maslahat beradi (o'sha kitob, 21-g'azal, 77-bet). U ishq g'amini barcha qayg'ulardan mushkulroq deb ta'riflaydi:

غم چو نبود از غم عشقت به عالم صعب تر (همان، غ 411: ص 275).

Dunyoda muhabbatning qayg'usidan qiyinroq qayg'u yo'qdir.

(o'sha kitob, 411-g'azal, 275-bet)

وی داغ عشق را همچون نام و نشان برمی شمرد (همان، غ 329: ص 233).

U muhabbat dog'ini nom-u nishon singari deb biladi.

(o'sha kitob, 329-g'azal, 233-bet)

Navoiy ishqni siynani kuydirguvchi deydi (o'sha kitob, 99-g'azal, 117-bet). U ishq vodiysini xavf-u xatarlarga to'la deydi (o'sha kitob, 111-g'azal, 123-bet). Lekin ishqda barqarorlik lozimligini ta'kidlaydi:

به راه عشق کسی پا نهد که گربه سرش

هزار تیغ رسد جانب دگر نرود (همان، غ 206: ص 170)

Boshiga ming tig‘ urilganda ham boshqa tomonga ketmagan kishi ishq yo‘liga qadam qo‘ya oladi. (o‘sha kitob, 206-g‘azal, 170-bet)

U ishq vodiysini juda mashaqqatli va halokatli deb biladi (o‘sha kitob, 71-g‘azal, 103-bet). U muhabbatni yondirguvchi deya tavsiflaydi (o‘sha kitob, 221-g‘azal, 178-bet).

Navoiy zohidlikdan muhabbatni afzal ko‘radi:

شدم به زهد قوی غره و ندانستم

که زور عشق به عجز افکند توانا را (همان، غ 22، ص 78)

Taqvodorlikka qattiq mag‘rur bo‘ldim-u kuchli ishq har qanday baquvvat kishini ham ojiz qilib qo‘yishini bilmadim.

(o‘sha kitob, 22-g‘azal, 78-bet)

U ishqni g‘animat hisoblaydi (o‘sha kitob, 85-g‘azal, 36-bet). U sevgini azob-uqubat manbai deydi (o‘sha kitob, 60-g‘azal, 97-bet) va mana shu ishq sabab bo‘lgan azob-uqubatlarga ishora qiladi (o‘sha kitob, 168-g‘azal, 151-bet).

Alisher Navoiy ishqni tufayli malomatlarga qolganini, lekin bulardan cho‘chimasligini aytadi:

شیخ ز عشق و باده ام طعنه زنان و طرفه آنک

من به همین دو کار خود در دو جهان مباحیم (همان، غ 367: ص 254).

Shayxning ishq va boda uchun menga ta‘na qilishi qiziqdir.

men ana shu ikki ish bilan ikki dunyoda faxrlanaman.

(o‘sha kitob, 367-g‘azal, 254-bet)

U nasihatgo‘ylarga nasihat qilmasligini tavsiya etadi:

ای پندگوی، باعث رسواییم میسر،

عشق است و جام باده و عهد شباب نیز (همان، غ 253: ص 193).

Ey nasihatgo‘y, rasvoligimning sababini so‘rama,

sababi ishq may hamda yigitlik davridir. (o‘sha kitob, 253-g‘azal, 193-bet)

U taqvo va tiyilish xirqasini kuydirishga chorlaydi:

بیار باده که عشق است و کوی رسوایی

سوز جامه تقوی و خرقه پرهیز (همان، غ 255: ص 194)

Ey mug‘bacha, oshiqlik rasvolikdir,

taqvo to‘ni bilan parhez xirqasini yondir, may keltir.

(o‘sha kitob, 255-g‘azal, 194-bet)

Va davom etadi:

از کفر عشق در دین رخنه ها پدید آمد

و صدها سرزنش در پی داشت (همان، غ 6: ص 70)

Ishq kufridan dinga raxnalar tushti, shu sababdan

otashparast va yahudiylar bizga dakki berdilar. (o‘sha kitob, 6-g‘azal, 70-bet)

U oshiqlikni man etishni nodonlik deb biladi:

منع فانی کرد ناصح از جنون و عاشقی،
کی بود باور که او این نوع نادانی بود (همان، غ 155: ص 144).

*Nasihatgo 'y, Foniyni devonaligu oshiqlikdan qaytarmoqchi bo 'ldi,
uning shunchalik nodon ekaniga qanday ishonib bo 'ladi?*

(o'sha kitob, 155-g'azal, 144-bet)

U ishq kaftida taqvodan uradigan yurakni xuddi zaif yosh bolakayga o'xshatadi (o'sha kitob, 244-g'azal, 188-bet). Unga ta'na qiluvchilar aytadi: "Ey Shayx, menga ishq yo'li berilgan, sen zohid va riyokorsan, meni o'z ixtiyoringa qo'y, sen ham o'z yo'lingdan yur" (o'sha kitob, 85-g'azal, 110-bet). Navoiy ishq tufayli yuzaga kelgan o'zgarishlarni nazarda tutib, deydi:

بودم به عقل ذوقنون، پیر خرد پیش از جنون
طفلان دوانندم کنون در کوچه و بازارها (همان، غ 16: ص 75)

*Men telba bo 'lishimdan ilgari fanlar egasi, donishmand pir edim,
endi go 'daklar ko 'cha va bozorlarda meni quvib yurmoqdalar.*

(o'sha kitob, 16-g'azal, 75-bet)

U sevgisiz yurakni halokatda ko'radi (o'sha kitob, 212-g'azal, 173-bet). U o'zining o'zgarishi va boshqa dunyoga aylanishining sababi ishq olamidagi iqboli biladi (o'sha kitob, 362-g'azal, 251-bet). Navoiy oddiy ilmlarni visol manbaiga yetishmoq uchun ojiz deydi:

به درس عشق در آ صوفیا، چو مطلوبیت
نگشت فتح ز مفتاح و کشف از کشف (همان، غ 300، ص 218)

*Ey so 'fiy, agar matlubing «Miftoh» va «Kashshof»ning
kashfi bilan ochilmasa, ishq darsiga kirib sabaq o 'rgan.*

(o'sha kitob, 300-g'azal, 218-bet)

U sohibi hikmatni bema'nilik deb biladi va ishq yo'lida yurishga chorlaydi (o'sha kitob, 439-g'azal, 291-bet). U ishq otashini solikning harakat sur'ati manbai deydi:

به مقصد گرچه ره دورست اگر آتش رسد از عشق
چو برق آسا تواند کرد به گامی قطع منزلها (همان، غ 4: ص 68)

*Maqsadga yetmoq yo 'li uzoqdir, lekin agar senga ishq o 'ti tushsa,
bir qadam tashlab yashin kabi manzilga yetmoq mumkindir.*(o'sha kitob, 4-g'azal, 68-bet)

Navoiy barcha go'zalliklar ishq asosidan kelib chiqadi, deb hisoblaydi:

Husn mash'alining yog'dusi ishq otashidandir (o'sha kitob, 22-g'azal, 78-bet). Qachondir ishq yog'du sochsa, zohid ahli o'sha makondadir (o'sha kitob, 307-g'azal, 222-bet). U ishqni iqbol va saltanat manbasi, deydi (o'sha kitob, 77-g'azal, 106-bet) va oshiqlarni vasl chamani kabi jannatga ega deb o'ylamaydi (o'sha kitob, 110-

g'azal, 122-bet). Uning fikricha, boda insonning o'zlik ishqini yo'qotadi: Ishq bodasidan sipqording, o'zligingdan xabar ol (o'sha kitob, 86-g'azal, 111-bet). Ishq domiga esa podshoh kirib, tilanchi chiqib ketadi (o'sha kitob, 100-g'azal, 117-bet). Sensiz oshiqlar har kecha shunday faryod chekadilarki, bu «oh» va «yo Rab»lardan ruhoniylar orasiga g'avg'o tushadi, deydi (o'sha kitob, 8-g'azal, 70-bet).

Ishqning vazifasi:

Navoiy ishqni inson vujudining farovonligi manbai (o'sha kitob, 64-g'azal, 99-bet), hamma mushkullarning yechimi (o'sha kitob, 102-g'azal, 118-bet), o'zga olamlarga yo'l topmoq va bormoq (o'sha kitob, 197-g'azal, 166-bet), sodda(dunyoviy) ilmlarni tark aylash (o'sha kitob, 4-g'azal, 69-bet), sarxushlik, telbalik, sharmandalikdan qutulish (o'sha kitob, 24-g'azal, 79-bet), g'am-u shodlikdan ozod bo'lish (o'sha kitob, 332-g'azal, 83-bet), ofiyat libosidan ozod bo'lish (o'sha kitob, 23-g'azal, 68-bet), muammolarning yechimi (o'sha kitob, 4-g'azal, 68-bet) va nihoyat ishq tashvishi bisyor insonlarni sarson-sargardonlikdan qutqarib, ezgulikka boshlaydi deb biladi (o'sha kitob, 20-g'azal, 77-bet).

XULOSA

Alisher Navoiy fikrlarini ko'rib chiqish uning suluk darajalari, bosqichlari va tasavvufiy maqomotdan to'liq xabardor ekanligi haqidagi farazlarni isbotladi. U o'z jamiyatining qusurlarini bilib, zohid riyokorligini va ikkiyuzlamachiligini tanqid qilgan. U o'z asarlarida tavbadan fanogacha, ishqdan shuhudgacha, masjid, xonaqohdan dayr-u maykadagacha kabi yuksak irfoniylar tushunchalarni juda yaxshi talqinlar bilan taqdim etganligi tasavvuf ta'limotlarini puxta egallaganligidan dalolat beradi.

Alisher Navoiy mutafakkir sifatida ham, shoir sifatida ham, juda yuksak mahorat va saviyaga ega bo'lganligi, nafaqat turkiy asarlarida balki, fors tilida yozgan asarlarida ham o'z aksini topgan. Xususan devoniy Foniya o'zidan oldin yashab ijod qilgan mashhur fors shoirlarning ijodi- Sanoiydan tortib, Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Mavlono Balxiy. Umar Xayyom va g'ayralardan xabardor ekanligi, u zotlarning sara fikrlarini Navoiy turkona zavq bilan o'z she'rlarida mujassam etgan desak mubolig'a bo'lmaydi.

Adabiyotlar:

- 1- انصاری، خواجه عبدالله، صدمیدان، به اهتمام قاسم انصاری، تهران، کتابخانه طهوری، 1368.
- 2- الفتی تبریزی، شرف الدین حسین بن احمد، رشف الاحاظ فی کشف الالفاظ یا فرهنگ نمادهای عرفانی در زبان فارسی، به تصحیح نجیب مایل هروی، تهران، انتشارات مولی، چاپ ششم، 1398.
- 3- جامی، عبدالرحمن، سه رساله در تصوف، لوامع و لوايح، با مقدمه ایرج افشار، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین، 1360.
- 4- جرجانی، علی بن محمد (میرسید شریف)، تعریفات، قاهره 1357 = 1938.

- 5- خرمشاهی، بهاءالدین، حافظ نامه، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش، 1367.
- 6- خوارزمی، کمال الدین حسین، ینبوع الاسرار فی نصائح الابرار، به اهتمام مهدی درخشان، تهران، انتشارات انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی، 1360.
- 7- دامادی، سید محمد، شرح بر مقامات اربعین، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1367.
- 8- دیوان حافظ، به کوشش محمد قزوینی و غنی، تهران، زوار، 1367.
- 9- رجایی بخارایی، فرهنگ اشعار حافظ، تهران، انتشارات علمی، 1364.
- 10- سراج طوسی، ابونصر، اللمع فی التصوف، به تصحیح رینولد نیکلسون، ترجمه قدرت الله خیاطیان و محمود خورسندی، سمنان، انتشارات دانشگاه سمنان، چاپ دوم 1394.
- 11- سعدی، کلیات شیخ سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، تهران، انتشارات علمی، 1354.
- 12- عبادی، قطب الدین ابوالمظفر منصور بن اردشیر، التصفیه فی احوال المتصوفه، به تصحیح دکتر، غلامحسین یوسفی، تهران، 1347.
- 13- کاشانی، عبدالرزاق، فرهنگ اصطلاحات عرفانی و تصوف (ترجمه اصطلاحات صوفیه)، محمد خواجهی، تهران، انتشارات مولی، چاپ سوم 1387.
- 14- کاشانی، عزالدین محمود، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، تهران، موسسه نشر هما، 1372.
- 15- کلود واده، ژان، حدیث عشق در شرق، جواد حدیدی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، 1372.
- 16- گوهرین، سید صادق، شرح اصطلاحات تصوف، تهران، انتشارات زوار، 1368.
- 17- مولوی، جلال الدین محمد بلخی، مثنوی معنوی، به اهتمام نیکلسون، تهران، 1365.
- 18- نجم الدین کبری، الاصول العشره، ترجمه عبدالغفور لاری، به اهتمام نجیب مایل هروی، تهران، انتشارات مولی، 1362.
- 19- نوایی، امیرعلیشیر، دیوان امیرنظام الدین علیشیرنوایی، به اهتمام رکن الدین فرخ همایون، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ اول، 1375.
20. Shoaliyeva N. Fariduddin Attar and Sufism literature // International Journal of Social Science and Human Research ISSN (print): 2644-0679, ISSN (online): 2644-0695 Volume 07 Issue 01 January 2024 DOI: 10.47191/ijsshr/v7-i01-88, Impact factor- 6.686 Page No: 688-691 <https://ijsshr.in/v7i1/Doc/88.pdf>
21. Shoaliyeva N. THE PLEASURE OF BEING HUMAN// Genius Journals Publishing Group, Brussels, Belgium, In volume 28 of Eurasian Research Bulletin, January 2024, 4-7bb. <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/5501>